

УДК 130.2 + 124.4

*Кірієнко А. О.*

## ІСТОРИЧНИЙ ЧАС ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

*У статті розглянуто еволюцію поглядів на проблему історичного часу у філософських концепціях від античності до ХХ ст.*

**Ключові слова:** час, історичний час.

*В статье рассматривается эволюция взглядов на проблему исторического времени в философских концепциях от античности до ХХ ст.*

**Ключевые слова:** время, историческое время.

*The article reviews the evolution of views on the problem of historical time in philosophical concepts from antiquity to the twentieth century.*

**The keywords:** time, historical time.

Споконвіку загальновідомим є той факт, що розвиток усіх культурно-історичних процесів у нашому житті відбувається в певній часовій організації. «Мало знайдеться інших показників культури, які так само характеризували б її сутність як розуміння часу. В ньому втілюється світовідчуття епохи, поведінка людей, їх свідомість, ритм життя» [4, с. 53]. Тож не дивно, що вирішення проблеми часу як у теоретичному, так і в практичному аспекті здавна приваблює мислителів різних епох.

На сучасному етапі розвиток науково-технічного прогресу із використанням математичних методів до аналізу категорії «час», відкриттям часової організації фізичних об'єктів стимулював усезагальну зацікавленість цим поняттям у всіх сферах наукових знань. Категорія «історичний час» стає об'єктом детальної уваги й аналізу соціологів, істориків, мистецтвознавців та культурологів, темою наукових досліджень гуманітарних й історичних наук.

Зі зміною історичних епох, у ході розвитку людського мислення та пізнання природи поступово змінюється і кут зору на одну з найфундаментальніших філософських й естетичних категорій. Розгляду категорії «час» присвячені роботи Платона, Арістотеля, Плотіна, Августина, С. Боеція, Ансельма Кентреберійського, Ф. Аквінського, Й. Флорського, Р. Декарта, Б. Спінози, Дж. Локка, Дж. Берклі, Д. Юма, І. Ньютона, Г. Ляйбніца, І. Барроу, І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, А. Бергсона, Е. Гуссерля, В. Дільтея, О. Шпенглера, К. Ясперса, М. Гайдеггера, А. Тойнбі, Х.-Г. Гадамера, Ф. Р. Анкерсмита, А. Артога, П. Хаттона, Р. Козеллека, А. Ассман та багатьох інших.

Найперші спроби філософського обґрунтування поняття «час» знаходимо в працях античних філософів Платона, Арістотеля й Плотіна, які не лише відокремили як предмет детального дослідження проблему часу, але й надали кілька концептуальних рішень цієї проблеми, сформулювавши два підходи: а) субстанційний, що розглядав час як первісну сутність, безпосередньо присутню в бутті, і б) реляційний, що розглядає час як дещо, похідне від первісних сутностей, їх

функціональний параметр.

Перші звернення до проблеми «історичного часу», на думку науковців, сягають епохи середньовіччя й пов'язані із виникненням й утвердженням християнства, а саме із філософією Августина. Взявши за основу свого віровчення біблійні уявлення людської історії, Августин започатковує, по суті, новий погляд і на категорію «час», і на історію людства зокрема, ввівши у філософський ужиток поняття лінійного часу, тобто історичного. На думку українського теоретика В. Ярошовець, «Августин дає принципово нове тлумачення часу на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного „речово”орієнтованій традиції античності» [11, с. 68]. Теоретик відзначає, що, наголошуючи на лінійних часових ритмах, Августин підкреслює принципову можливість виникнення нового, ніколи не бувало, згідно ж із циклічною концепцією часу, все існуюче є повторенням чогось такого, що вже колись було. Таке розуміння часу означало розуміння його плину як поступу, а значить – історії.

У працях інших середньовічних теологів С. Боеція, Й. Флорського, Ф. Аквінського категорія «час» розглядається в логіко-онтологічній площині і трактується як продукт людської суб'єктивності, що підкреслює його відносність. Наголос переноситься з проблеми часу на проблему вічності. Так, Йоахим Флорський, базуючись цілком на тлумаченні біблейських текстів, створює, по суті, нове вчення про три історичні епохи (рубежі) або три стани світу, якого в такій формі ми не знаходимо ані у Августина, ані в інших християнських богословів. «Рубежі ці, - пише Й. Флорський, - слід розглядати різними способами, а саме в широкому і вузькому значенні; тобто згідно з великими часами, згідно із середнім і малим, тому що все обчислюється числом поколінь і особливостями часів...» [5, с. 506–509]. Кажучи про «великі часи», Й. Флорський має на увазі світові епохи, кожна з яких продовжується протягом життя сорока двох поколінь, або 1260 років, оскільки життя одного покоління - а це і є «малий час» - триває, за Й. Флорським, 30 років. Що ж до «середніх часів», то вони служать рубежами в рамках «великих часів», відокремлюючи один від одного етапи початку (initiatio), плодоносіння (fructificatio) і завершення (consumatio); тривалість «середнього часу» - двадцять одне покоління, або 360 років.

Фома Аквінський у своїх філософських роздумах також використовує третє поняття, що відрізняється як від поняття «вічність», так і від поняття «час»: спираючись на біблейську традицію, він називає його «віки віків». «Віки віків відрізняються від часу і від вічності, займаючи проміжне місце. ...віки віків все одно відрізняються як від вічності, так і від часу» [12, с. 102–103]. Час, як підкреслює Фома Аквінський, є послідовність, континуум, тоді як вічність Бога полягає в тому, що він перебуває цілком одночасно. Отже, теолог стверджує, що існує вічність, нескінченна тривалість і час.

За визначенням сучасного німецького історика Р. Коззелека, відкриття епохи середньовіччя стали першим кроком на шляху до моделі історично іманентної класифікації історичних подій, в основу якої не було б покладено особистісні, природні чи міфічні чинники [7, с. 351].

В епоху Відродження разом з руйнацією середньовічного християнського світогляду та ствердженням культу людської особистості, яка перетворюється на вінець творіння, змінюється погляд і на проблему часу. Це виявляється у визнанні пріоритету людської душі над часом. «Так само рік, місяць, годинник суть створені людиною інструменти виміру часу. І час як міра руху є теж інструмент вимірюючої душі. Розумна основа душі тим самим не залежить від часу; навпаки, основа виміру руху, що називається часом, залежить від розумної душі» [11, с. 300]

У Новий час відбуваються суттєві зміни в характері мислення, що пов'язані, перш за все, із формуванням експериментально-математичного природознавства і з переосмисленням колишнього - античного і середньовічного - розуміння природи. Вирішальну роль у становленні механіки як провідної науки про природу відіграли сформульовані Галілеєм закони падіння тіл, завдяки яким удалося встановити принцип, що пов'язує між собою простір і час, і таким чином створити математичний прилад, що вимірює рух. Це призвело до нового тлумачення поняття «час» – можна сказати, до геометричного його тлумачення.

Проблема «історичного часу» у новоєвропейській філософії найбільш широко представлена в роботах Р. Декарта, Б. Спінози, І. Ньютона, І. Канта, а також у представників англійського емпіризму – Дж. Локка, Дж. Берклі й Д. Юма. І хоча сам час розглядається в раціоналізмі XVII ст. як поняття відносне, залежне від суб'єкта, що вимірює його, і від вимірювальних приладів, проте, з точки зору названих тут мислителів, воно має і об'єктивну, від суб'єкта незалежну, основу - тривалість існуючих субстанцій.

Нове тлумачення поняття «історичний час» знаходить у концепції, яку запропонував І. Ньютон, учення про абсолютний і відносний час якого цілком підпорядковане контексту загальноприйнятих уявлень про тривалість в XVII – XVIII ст. Як зазначає сучасний український теоретик С. Курбатов, «у власних космологічних побудовах І. Ньютон постулює існування абсолютного часу і простору, які практично не залежать від факту людської присутності, адже лише вони є істинними, а відносні час і простір втілюють емпіричний рівень їх сприйняття» [9, с. 58].

У поглядах І. Канта «час» має природу емпіричну, адже складає умови можливості всіх явищ (і внутрішніх, і зовнішніх), тобто філософ розуміє час за аналогією з простором – як умову можливості механічного конструювання природи. Згідно з І. Кантом, час є апіорною, чистою формою людського споглядання. Саме час разом із простором дозволяють людині «впорядковувати» навколишню дійсність, яка стає тим, чим вона дійсно є. «Час як суб'єктивна умова нашого (людського) наочного уявлення (яке завжди існує в чуттєвій формі) і саме по собі, поза суб'єктом, є ніщо» [6, с. 87].

Наступний етап у переосмисленні таких фундаментальних понять, як «простір», «час», «рух», відноситься до кінця XIX - початку XX ст. У постметафізичній філософії проблема часу як чистої форми плинності, мінливості, становлення виявляється ключовою філософською проблемою у представників «філософії життя» В. Дільтея, А. Бергсона, О. Шпенглера, у феноменології Е. Гуссерля, у філософії

процесу А. Уайтхеда, у фундаментальній онтології М. Гайдеггера, у герменевтиці Г.-Г. Гадамера.

У філософії В. Дільтея життя отримує трактування передусім як культурно-історичної реальності. У його розумінні один із вимірів часу, а саме майбутнє, може існувати лише для людини, бо остання не тільки має пам'ять, але і діє, адже категорії очікування, бажання, надії мають сенс тільки для істоти, що ставить перед собою цілі і що реалізовує їх. На думку П. Гайденко, час для В. Дільтея не можна розглядати як процес, що існує і протікає незалежно від людської діяльності. Отже, для В. Дільтея час - це специфічний людський час, характеристики якого впливають із специфічного людського способу життя, і цей спосіб життя, як слушно зауважує П. Гайденко, В. Дільтей називає історією, або культурою [3, с. 325–326].

Своєрідне продовження тлумачення проблеми історичного часу бачимо у філософії О. Шпенглера, який протиставляє час реальний, називаючи його історичним, фізичному часу, який, як вважає теоретик, представлений за моделлю простору. Оскільки для О. Шпенглера історичний час є формою існування культури, остільки визначення останньої полегшує завдання з'ясування структури часу. Єдина істинно існуюча дійсність - це, згідно з філософією О. Шпенглера, дійсність культурно-історична. «Кожній культурі, відзначає О. Шпенглер, - притаманний уже цілком індивідуальний спосіб бачення і пізнання світу-як-природи, або - що одне і те саме - у кожній є своя власна, своєрідна природа, якої в точно такому ж вигляді не може мати жодна людина іншого складу. Але ще більшою мірою у кожній культурі, а в ній і з незначними відмінностями і в кожній окремої людини є виключно власний тип історії, у картині і стилі якої вона безпосередньо відчуває і споглядає зовнішнє і внутрішнє, всесвітньо-історичне та біографічне становлення» [14, с. 289]. Таким чином, час, що його О. Шпенглер розуміє як логіку історії і прасимвол, міф культур, призводить до фаталістичного розуміння історії, обертаючись «деісторизацією» самої історичної реальності.

Актуальність, яку проблема історичного часу набула в ХХ ст. перш за все у зв'язку із створенням теорії відносності у фізиці, призвела до того, що були переглянуті класичні уявлення про час, а також до того, що філософи спробували розробити концепцію історичного часу як фундаменту постметафізичної філософії (М. Гайдеггер, Г. Гадамер та ін.).

Так, творець «онтології часу», один із найвидатніших філософів, який дав новий напрям німецькій і загальносвітовій філософії ХХ ст., М. Гайдеггер ставив своїм завданням повернути європейську філософію до проблеми буття. Про це свідчить і назва його найфундаментальнішої роботи «Буття і час». Гайдеггерівське «є» неможливо розглядати з позицій класичної метафізики, тому що «є» (воно є, існує) – уже час. Одне з принципів положень концепції М. Гайдеггера полягає в тому, що він пропонує для розуміння суті часу співвіднести тимчасовість із присутністю (Dasein – тут-буття). Ідеться про присутність людини у світі, її занурення в буття. При цьому М. Гайдеггер підкреслює, що для цього необхідно «обмежити здобуте так поняття часу від широко розповсюдженого розуміння часу» [10, с. 17]. Саме з часом, а точніше з темпоральністю, пов'язане головне поняття основної праці М. Гайдеггера

– Dasein. Темпоральність як визначальна якість Dasein відрізняється від того, що розуміли під часом визначні представники історико-філософської традиції. М. Гайдеггер стверджує, що Dasein не обмежений власною відкритістю часу теперішньому. Він спрямовує себе у майбутнє і сягає корінням у минуле. Саме темпоральність Dasein робить навколишній світ справжнім.

Підкреслимо, що філософ не розглядає людське існування, його екзистенцію як річ, що протікає в часі, а, навпаки, бачить у ньому сам час. Як пише П. Гайденко, «тимчасовість» виявляється останнім словом філософії М. Гайдеггера; для вічного в цій філософії не залишається місця, час оголошується ним екзистенціальним, по суті, ототожнюється з суб'єктом. Учення М. Гайдеггера свідчить про те, що разом з відміною метафізики виявляється позбавленим усякого сенсу і поняття вічності.

Відзначимо, що інтерес до проблеми часу, творчості, визнання виключної ролі справжнього мистецтва у бутті та для буття споріднює вчення М. Гайдеггера з поглядами італійського філософа Н. Аббаньяно. Тотожними є погляди обох мислителів на смерть як визначальний чинник буттєвої ситуації сучасної людини, яка лише з усвідомленням смерті розпочинає адекватно переживати відпущений час. У філософських поглядах Н. Аббаньяно історичність стає продуктом подолання екзистенцією власного часу. Але саме час задає міру історичного. Проблеми дослідження історії Н. Аббаньяно розглядає як принципово онтологічні. «Історичне дослідження – це пошук, який людина здійснює відносно свого справжнього способу існування. Історичність – це фундаментальна нормативність екзистенції. Це – глибинна вимога екзистенції вийти з розсіяння часу, щоб реалізувати себе як єдність, що є принципом і основою вічного порядку. Це – належне людської особистості в часі. Це – вихід з часу в самому акті усвідомлення його в його природі і підтвердження його в його первинній проблематичності» [1, с. 223]. Отже, Н. Аббаньяно вважає, що найсуттєвішою характеристикою природи та конституції людини є час, оскільки він відкриває перед нею нескінчену низку можливостей. Взаємний перехід минулого і майбутнього створює історичність людського буття, що реалізує одночасно людське Я і субстанцію екзистенції. Історичність народжується із напруження між часом і вічністю.

Цікаву концепцію розгляду минулого і майбутнього на основі категорії історичного часу пропонує німецький історик, автор книг «Часові пласти» та «Минуле і майбутнє» Р. Козеллек. За словами науковця, «історичний час як поняття, якому притаманний власний зміст, пов'язаний із соціальними й політичними блоками подій, конкретними діючими людьми чи такими, що зазнали впливу їхніх дій, а також з інституціями і організаціями. Всі вони мають визначену та внутрішньо властиву їм спрямованість дій зі своїм власним часовим ритмом. Залишаючись на рівні повсякдення, досить думати лише про різноманітні календарі свят, які організують суспільне життя, зміни в розпорядках робочого дня та його тривалості, усе те, що визначало й визначає плин життя. Тому надалі ми будемо вести мову не про якийсь один історичний час, а про пласти багатьох історичних часів» [8, с. 16].

Сучасні проблеми розвитку суспільства і самого філософського знання диктують звернення перш за все до антропологічної проблематики, до рефлексії особливостей

людського буття в контексті історичного часу. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають ідеї німецького філософа К. Ясперса, який намагався за допомогою категорії часу пробитися до самої свідомості, до самого людського буття і перетворити філософське дослідження з маніпулювання абстрактними поняттями у вивчення різних видів діяльності свідомості в контексті різноманіття культурно-історичних форм. У філософії німецького мислителя час психологізований і існує як «безліч часів»: біологічний, психологічний, історичний, культурний, «осьовий». Як слушно зауважує російський теоретик Ф. Байдаєва, основу філософської системи К. Ясперса складає становлення в часі буття людини у формі його існування як балансування в переході від минулого до майбутнього і від майбутнього до минулого в декількох одночасно включених в його життя сферах: між життям і смертю, в діалектиці часу-вічності, в перехідних станах історії, осмислюючи які людина ставить проблему побудови моделі майбутнього [2].

Отже, проблема часу, одна з найдавніших і найцікавіших проблем, не втратила своєї актуальності і сьогодні. Вона, як і раніше, привертає увагу не лише філософів, але й фахівців найрізноманітніших галузей гуманітарного і природничо-наукового знання.

Зазначимо, що аналізу проблеми історичного часу присвячені роботи як російських (Вл. Солов'єв, М. Бердяєв, Л. Гумільов, П. Флоренський, В. В. Алексєєв, М. Мамардашвілі, О. Тищенко, М. Фоменко та ін.), так і українських (І. Бичко, Р. Габітова, П. Гайдено, С. Кримський, С. Курбатов, Л. Левчук, А. Лой, Ю. Петров, Р. Шульга, В. Шинкарук та ін.) дослідників різних поколінь. Не маючи можливості в рамках нашої статті розглянути докладно всі концепції, зауважимо, що значний шар вітчизняних досліджень у рамках історико-філософської проблематики розкриває специфіку сприйняття часу окремими філософами та принципове значення відповідної категорії для розвитку філософського знання. Проблема соціального часу, етапам його формування, взаємодії та впливу на цей процес людської діяльності присвячені роботи В. Шинкарука і О. Яценко. Аспектам взаємозв'язку культурно-історичного часу з фізичним присвячені дослідження С. Кримського й В. Кузнецова. Детальний аналіз еволюції питання часу та його безпосереднього впливу на творчий процес представлений у роботі С. Курбатова «Історичний час як детермінанта творчого процесу».

Отже, у різні історичні періоди до категорії часу ставилися по-різному, неабияку роль у цьому відігравали норми суспільства, цінності. Вивчення та аналіз досліджень з цієї проблематики дає право стверджувати, що:

- 1) для античних філософів час циклічний, узгоджується з природними циклами;
- 2) для середньовічних мислителів час лінійний, що пов'язано з великою роллю церкви в житті держави;
- 3) поняття «історичний час» як певна модель світорозуміння вперше було застосовано у творчості середньовічного богослова Аврелія Августина;
- 4) в осмисленні екзистенційного часу немає минулого, сьогодення і майбутнього в буденному розумінні, усе це сьогодення;
- 5) сьогодення в сучасній культурі пригнічує минуле і майбутнє.

Ґрунтуючись на всьому вищевикладеному, ми можемо сказати, що час - це та категорія, яка цікавила мислителів в різні періоди життя людства і переосмислювалася залежно від вимог суспільства. Категорія «історичний час» є важливим компонентом будь-якої історичної теорії. Історичний час є тією структурою, яка дозволяє конструювати історію як теоретичний об'єкт, говорити про доцільність, мету і сенс історії. Кожен відрізок руху в історичному часі витканий з тисяч зв'язків - матеріальних і духовних, він унікальний і не має собі рівних. Поза поняттям «історичний час» історія не існує. Історичний час - це складна, багаторівнева, комплексна проблема, яка виступає предметом вивчення багатьох наук, зокрема філософії, історії, культурології, філософії та методології історії та ін.

На сучасному етапі проблема часу розробляється в різних контекстах: філософському, соціально-історичному, онтологічному, психологічному тощо – і відчуває на собі вплив всього комплексу соціокультурних явищ. У зв'язку з цим особливої ваги набуває проблема історичного часу, що є безпосереднім часом людського буття, часом людської діяльності, животрепетною складовою історичних подій, детермінантою творчої діяльності.

#### Література:

1. *Аббаньяно Н.* Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм / Николо Аббаньяно ; [пер. с итал. А. Л. Зорин]. – СПб. : Алетейя, 1998. – 506 с.
2. Байдаева Ф. Б. Концепция времени в экзистенциальной философии Карла Ясперса : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03. / Фатима Батыровна Байдаева. - Москва, 2001.- 24 с.
3. *Гайденок П. П.* Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / Пиам Павлиновна Гайденок. - М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
4. *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры / Арон Яковлевич Гуревич. - М. : Искусство, 1984. - 350 с.
5. *Иоахим Флорский.* Согласование Ветхого и Нового Заветов / Иоахим Флорский ; [пер. М. Я. Якушкиной] // Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского средневековья : в 2-х т. – СПб., 2001. – Т. 1. – 513 с.
6. *Кант И.* Критика чистого разума / Иммануил Кант ; [пер с нем. Н. О. Лосского ; сост. В. А. Жучков]. – М. : Наука, 1999. – 655 с.
7. *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнґарт Козеллек ; [пер. з нім. Володимир Швед]. – К. : Дух і літера, 2006. – 429 с.
8. *Козеллек Р.* Минуле і майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнґарт Козеллек ; [пер. з нім. Володимир Швед]. – К. : Дух і літера, 2005. – 380 с.
9. *Курбатов С. В.* Історичний час як детермінанта творчого процесу / Сергій Володимирович Курбатов – К. : Інформ. системи, 2008. – 172 с.
10. *Хайдеггер М.* Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Бибихин]. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.
11. *Кузанский Н.* Сочинения : в 2-х т. / Николай Кузанский ; [пер. с лат. А. Ф. Лосев, Ю. А. Шичалин ; сост. В. В. Бибихин]. – М. : Мысль, 1980. - Т. 2. - 471 с.
12. Філософія : підручник / [Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г., Ярошовець В. І. ; заг. ред. Ярошовця В. П]. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.
13. *Фома Аквінський.* Сумма теології / Фома Аквінський ; [пер. Еремеев С. И., Юдин А. А.]. – К. : Ника-Центр, 2002. - Ч. 1. - 558 с.
14. *Шпенґлер О.* Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории / Шпенґлер Освальд ; [пер. с нем. К. А. Свасьяна]. - М. : Мысль, 1998. - Т. 1. - 663 с.